

Research Article

Received:2024/07/25 Revised:2024/11/20 Accepted:2025/10/05 Online Publication:2026/09/22

Ali Qanavati (Corresponding author)

Ph.D. Student, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran

Ainollah Khademi

Professor, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran

Abdullah Salavati

Professor, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran

Asma Eshaqi Nasab

Ph.D. Student, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran

Examining the Challenges and Functions of Religious Science from the Perspective of Muḥammad Naqīb al-‘Aṭṭās

Extended Abstract

The relationship between science and religion, or between modernity and Islam, has long occupied Muslim and secular thinkers. Before modern science entered the Islamic world, the problem did not arise: scholars of the Islamic golden age saw no separation between science and faith. Afterwards, competing schools emerged for and against “religious science,” and the existence of similar yet divergent versions shows that diversity, not unity, prevails regarding its nature. Here, “religious science” means Islamic science.

Among contemporary Muslim thinkers, the Malaysian scholar Syed Muhammad Naquib al-Attas presented his theory most firmly on existing realities and with practical strategies. His work reflects two concerns: a critique of modernism and secularization, and a renewed presentation of the Islamic understanding of religion, knowledge, education, and ethics. Earlier studies examined his foundations, methodology, and stages of realization, but none addressed the challenges facing his theory or the functions it would serve. This study therefore asks what challenges the realization of religious science faces in al-Attas’s thought, and what functions would follow if it were realized.

Cite this Article: Ghanavti, Ali; Khademi, Ainollah; Salavti, Abdullah; Eshaqi Nasab, Asma (2026), Examining the Challenges and Functions of Religious Science from the Perspective of Muḥammad Naqīb al-‘Aṭṭās, New Intellectual Research, 11(1), pp. 87-123

The Author(s); Publisher: Islamic Science and Culture Academy

<https://doi.org/10.22081/nir.2026.68718.1446>

The study uses an analytical-descriptive method and documentary (library-based) research. It draws on al-Attas's primary works, in Persian translation and in English, and on secondary scholarship. The author analyzes each challenge and function in al-Attas's writings and evaluates it critically, drawing on thinkers such as Motahhari, Golshani, Bagheri, Misbah Yazdi, and Javadi Amoli.

Al-Attas defines knowledge as awareness of the proper place of things in the order of creation, leading to recognition of God's place in existence. He treats the Islamization of knowledge, pursued through education, as the first step toward religious science, using a two-stage method. First, existing Western-influenced sciences are purged of foreign elements: the dualism of reality and truth, the dualism of mind and body, humanism, and the notion of tragedy in literature. Second, Islamic sciences are produced by dividing knowledge into individually obligatory (*fard al-ayn*) and collectively obligatory (*fard al-kifaya*) sciences, building a core on Islamic concepts, and developing a suitable methodology. Religious science thus does not yet exist.

The study identifies five main challenges in al-Attas's view.

1. De-Islamization of language. Key Islamic terms have been displaced (the "loss of adab"), confusing Islamic thought; Arabic, drawn from the Qur'an, should guide scientific terminology. The author replies that, following Motahhari, any science needed by Islamic society is religious, so linguistic reform is useful but not a principal obstacle.
2. Contamination of science by Western civilization. Modern science is cut off from its metaphysical source, weakening adab and producing unqualified leaders. Al-Attas locates the source of all sciences in the Qur'an and its interpretation (tafsir and ta'wil). The author accepts the contamination but doubts this exclusivity, since tafsir is one discipline, not science in general.
3. Dualism. Western science rests on mixed foundations (Greek, Roman, Judeo-Christian, Latin-Germanic, Slavic), producing constant rivalry. The author calls his solution idealistic: plural foundations can enrich debate, and unity of foundations is unrealistic within a Muslim world of differing schools.
4. Skepticism and relativism. Western science's instability leaves people in perpetual doubt; al-Attas would replace falsifiability with the Qur'an as sole confirming authority. The author objects that he does not explain how to change scholars who have accepted Western science, that ta'wil is not open to everyone, and that the Qur'an does not contain all sciences.
5. Secularization. Western sciences carry worldly assumptions, especially in the humanities and social sciences. Al-Attas urges removing secular thinking from Muslim minds; the author agrees it is real but says overcoming it, given

fragmentation and cultural entrenchment, requires long-term strategic cultural planning.

According to al-Attas, realizing religious science would have seven main results.

1. *Gradual realization of the perfect human (insan kamil)*, intellectual, spiritual, and social, in place of Western humanism. The author doubts this is achievable given the approach's excessive mysticism, its detachment from social realities, and its total rejection of existing sciences.
2. *Comprehensive sources of knowledge*. Beyond sense experience: reason, intuition (*shuhud*), revelation, and authority (the Qur'an, Sunna, and Prophet), with intuition especially important.
3. *Removal of relativism and skepticism*. Knowledge reaches people through reliable channels, giving the mind certainty and peace.
4. *Unity of the sciences*. Nature and scripture are both "books" readable by the same method of *tafsir* and *ta'wil*, consistent with Javadi Amoli's view. The author notes that Misbah Yazdi and others consider such unity unnecessary.
5. *Structural realization*. The university is the main site, with Islamized curricula from primary to higher education, centered on the Qur'an, Sunna, *shari'a*, theology, Islamic metaphysics, and Arabic, while the natural and human sciences are purified and rebuilt.
6. *Unity of the Islamic world*. Curricula must suit both Sunni and Shi'i understandings. The author finds this unlikely amid political divisions, yet a worthwhile ideal.
7. *A maximalist approach to religion*. The Qur'an and Islamic teachings return from the margins to the center of intellectual life, extending even to the natural sciences.

Al-Attas proposed a two-stage process for realizing Islamic sciences and took practical steps such as founding institutions. The study concludes that the process faces many challenges but would bring wide-ranging benefits if realized. It is difficult to apply in a world dominated by the Western paradigm of knowledge, though not impossible, and it first requires consensus among Muslim states and a reformist approach by their governments. The author judges several claims idealistic or questionable, namely the exclusive role of Qur'anic interpretation, the elimination of plural foundations, and the unity of the sciences, while acknowledging the importance of the challenges identified, especially secularization and the loss of metaphysical grounding.

Keywords: religious science, challenges of religious science, functions of religious science, Naqīb al-‘Aṭṭās.

id علی قنوا^۱
id عین‌الله خادمی^۲
id عبدالله صلواتی^۳
id اسما اسحاقی نسب^۴

بررسی چالش‌ها و کارکردهای علم دینی از دیدگاه محمد نقیب العطاس

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۰۴ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۸/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۳ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۶/۳۱

چکیده

تکثر و تنوع نسخه‌های ارائه شده از علم دینی، نشان می‌دهد اندیشمندان مختلف بر سر ماهیت آن اجماع ندارند و نوعی پراکندگی دیدگاه در این حوزه، حاکم است. مقصود از علم دینی در این نوشتار، علم اسلامی است که در تلقی عالمان مسلمان، مختصاتی متمایز دارد. در میان صاحب‌نظران معاصر جهان اسلام که در این حوزه قلم زده‌اند، نظریه نقیب‌العطاس بیش از دیگران، بر واقعیت‌های عینی و همراه با رهیافت‌های عملی متکی است. پژوهش پیش‌رو می‌کوشد به این پرسش پاسخ دهد که تحقق علم دینی در منظومه فکری عطاس، با چه موانعی روبه‌روست و در فرض تحقق، چه پیامدها و کارکردهایی را به همراه خواهد آورد؟ برای یافتن پاسخ، نگارندگان با روش تحلیلی توصیفی و با تکیه بر مطالعات اسنادی، چالش‌ها و کارکردهای این نظریه را واکاویده‌اند. برآیند بررسی‌ها نشان می‌دهد موانعی همچون: غیراسلامی شدن زبان، آمیختگی علم غربی با خاستگاه‌های تمدنی آن، دوگانگی معرفتی در علوم رایج، شک‌گرایی و نسبی‌گرایی ذاتی علم سکولار، و فرایند سکولاریزاسیون، از جمله مهم‌ترین موانع پیش‌روی تحقق علم دینی به‌شمار می‌آیند. از سوی دیگر، ژرف‌نگری در آرای عطاس نشان می‌دهد تحقق این نظریه، به نتایج برجسته‌ای می‌انجامد که مهم‌ترین آنها عبارتند از: پرورش انسان کامل، جامعیت منابع معرفتی، زدودن شک و نسبیّت از سیمای علم، یکپارچگی علوم، ساخت‌یابی منسجم علم دینی، همگرایی جهان اسلام، و قرانتی حداکثری از دین.

واژگان کلیدی: علم دینی، چالش‌های علم دینی، کارکردهای علم دینی، نقیب العطاس.

qanavaty@gmail.com

e_khademi@ymail.com

a.salavati@sru.ac.ir

esaghinasab.asma@yahoo.com

۱. دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی تهران.

۲. استاد دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی تهران.

۳. استاد دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی تهران.

۴. دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی تهران.

استناد به این مقاله: قنوا^۱، علی؛ خادمی، عین‌الله؛ صلواتی، عبدالله؛ اسحاقی نسب، اسما. (۱۴۰۴). «بررسی چالش‌ها و کارکردهای علم دینی از دیدگاه محمد نقیب العطاس». فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های عقلمی نوین. ش ۲۱. صص ۳۳-۵۴.

doi 10.22081/nir.2026.69574.1455

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

لگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

مقدمه

سالیان متمادی است که نزاع علم و دین یا مدرنیته و اسلام و نوع رابطه میان آن دو، توجه متفکران اسلامی و سکولار را در ایران و جهان اسلام و غرب به خود جلب کرده است و میان تحلیل‌گران، به‌ویژه فیلسوفان دین، از اهمیتی ویژه برخوردار شده است. در جهان غرب پس از دوره رنسانس، این مباحث به چالشی جدی تبدیل شد و مورد توجه اندیشمندان قرار گرفت. عده‌ای با جدانگاری علم از دین ادعا کردند که هر یک حوزه‌ای مستقل دارد، به‌گونه‌ای که دین را به امر هدایت محدود کرده‌اند و کار علم را تبیین و کشف رابطه‌ها دانسته‌اند، به‌نحوی که جمع آنها همسو و هماهنگ است (خسروپناه و بابایی، ۱۳۸۹، ص ۲۸). دیدگاه استقلال دو حوزه علم و دین از یکدیگر بر آن است تا از یک سو به تعارض این دو حوزه معرفتی پایان دهد و از دیگر سو، بر نقش علم در اداره عرصه‌های غیراختصاصی دین تأکید ورزد. این منازعه بی‌پایان میان طرفداران علم و دین که پس از دوران رنسانس شروع شد، سبب شکل‌گیری نحله‌های مختلف در موافقت یا مخالفت با امکان علم دینی گردید. مسئله‌ای که هرچند جرقه‌های اولیه آن در مسیحیت زده شد، اما متفکران مسلمان، پرچمدار توسعه آن شدند (رضانیا و ادیب‌پور، ۱۴۰۰، ص ۱۵۴-۱۵۵).

در حقیقت تا پیش از ورود علم جدید به جهان اسلام، مسئله‌ای به نام رابطه علم و دین مطرح نبوده است و در دوران طلایی اسلام و اوج شکوفایی تمدن اسلامی، علمای بزرگ هیچ تمایزی میان علم و دین خود نمی‌دیدند و هر نوع کار علمی را در هر حوزه‌ای عبادت برمی‌شماردند. در غرب نیز همین بیش وجود داشت، اما با پیشرفت سریع علم، این بیش به تدریج در غرب تغییر یافت و برخی معتقد شدند علم، حلال تمام مشکلات است و علم‌مداری در دیدگاه آنها به یک دین تبدیل شد. با ورود علم جدید به جهان اسلام، مسلمانان نیز تحت تأثیر جهان‌بینی علم جدید، دیدگاه‌های مختلفی ارائه دادند و بحث از رابطه میان علم و دین به وجود آمد (گلشنی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۱-۱۱۲).

به جرئت می‌توان مدعی شد که پس از سید حسین نصر، در دوران معاصر، ایده اسلامی‌سازی دانش را بیش از هر فرد دیگری، محمد نقیب العطاس، اندیشمند مالزیایی، در سال ۱۹۸۰م در کتاب اسلام و سکولاریسم مطرح کرده است (قنبری باغستان، ۱۳۹۲۷ ص ۴). در آثار عطاس می‌توان دو دغدغه اصلی را به‌وضوح یافت: ۱. نقد مدرنیسم و سکولاریزه‌کردن و تأثیر و آثار منفی آن بر زندگی مسلمانان و مؤسسات اسلامی، ۲. فهم، نمایش و عرضه مجدد فهم اسلامی و پرداختن به جنبه‌های بنیادین زندگی و تمدن بشری از قبیل دین، معرفت، تعلیم و تربیت و اخلاق (موریس،

۱۳۸۸، ص ۱۹۷).

با توجه به آنچه بیان شد، می‌توان این پرسش‌ها را مطرح کرد که در نظریه عطاس، تحقق علم دینی با چه چالش‌هایی مواجه است؟ برای رفع و رجوع چالش‌های احتمالی، چه راه‌چاره‌هایی در نظر عطاس وجود دارد؟ و تحقق علم دینی موردنظر عطاس، چه نتایج و کارکردهایی در پی خواهد داشت؟ تحقیق حاضر با روش تحلیلی-توصیفی در پی پاسخ به پرسش‌های پیشین است و در همین راستا داده‌ها را با بهره‌مندی از روش اسنادی جمع‌آوری و تحلیل خواهد کرد.

پیشینه پژوهش

در زمینه تبیین نظریه علم دینی/اسلامی عطاس تا کنون تحقیقات متعددی در قالب کتاب و مقاله علمی انجام شده است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. سید محمدتقی موحد ابطی (۱۳۹۱) در مقاله «دفاعی از رویکرد تهذیب و تکمیل علوم موجود در تولید علم دینی» به مطالعه تطبیقی میان نظریه پردازان نظریه تهذیبی پرداخته است که یکی از آنها عطاس است.
۲. سعید زاهد و احمد کالته ساداتی در پژوهشی تحت عنوان «اسلامی‌سازی دانش از دیدگاه عطاس و فاروقی (مطالعه تطبیقی)» به نقطه نظرات افتراقی و اشتراکی دو دانشمند مطرح جهان اسلام، یعنی فاروقی و عطاس در باب اسلامی‌سازی دانش پرداخته‌اند.
۳. حمیدرضا حسنی و محمد درگاه‌زاده در مقاله «روش‌شناسی تحقق علوم اسلامی از دیدگاه سید محمد نقیب‌العطاس» روش تحقق علوم اسلامی را در نظرگاه العطاس تحلیل کرده‌اند.
۴. محمد مهدی نادری قمی در مقاله خود تحت عنوان «علوم انسانی اسلامی از منظر علامه مصباح یزدی و عطاس (مطالعه تطبیقی)» به بیان نقاط اشتراک و افتراق نظریات علامه مصباح و نقیب‌العطاس پرداخته و محورهای متعدد علوم انسانی اسلامی را مطرح قرار داده است.
۵. عبدالحسین خسروپناه در پژوهش «مبانی حکمی علم دینی از دیدگاه محمد نقیب‌العطاس» به مبانی مختلف هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، روش‌شناسی و معرفت‌شناسی علم دینی از منظر نقیب‌العطاس پرداخته است.
۶. عبدالحسین خسروپناه، حمیدرضا حسنی و محمد درگاه‌زاده در مقاله «تحلیل و بررسی دیدگاه نقیب‌العطاس

در باره اسلامی سازی علوم اجتماعی» به نقطه نظرات خاص عطاس در خصوص اسلامی سازی علوم اجتماعی پرداخته اند.

۷. سید حمیدرضا حسنی نیز در پژوهش «روشناسی تحقق علوم اسلامی از دیدگاه سید محمد نقیب العطاس» به روش تحقق علوم اسلامی از دیدگاه عطاس نظر انداخته و مراحل مختلف فرایند تحقق علم دینی را از دیدگاه وی به بحث و بررسی گرفته است.

۸. سید حمیدرضا حسنی و محمد درگاه زاده در مقاله «تیین و سنجش فرایند تحقق علوم اسلامی از دیدگاه نقیب العطاس» مراحل مختلف فرایند تحقق علم دینی را در نظرگاه العطاس به بحث و بررسی گرفته اند.

۹. سید مهدی موسوی در پژوهش «بایسته های اسلامی سازی علوم انسانی از منظر سید محمد نقیب العطاس» به تحلیل بایسته ها و ملزومات اسلامی سازی دانش انسانی از منظر العطاس پرداخته است.

افزون بر این موارد، پژوهش های دیگری نیز در این زمینه انجام شده است که نیاز به یادآوری آنها نیست. چنانچه از بررسی پژوهش های پیشین درباره علم دینی در اندیشه عطاس مشخص می گردد، هیچ یک از محققین به چالش های این نظریه و تحقق آن در اجتماع و کارکردهای عملی آن از منظر عطاس واقعی نپرداخته اند و این موضوع در تحقیقات گذشته مغفول مانده است. به بیان دیگر، هیچ یک از پژوهش های گذشته در پی جستجوی پاسخ به پرسش تحقیق حاضر (چالش ها و کارکردهای علم دینی در نظرگاه عطاس چیست؟) نبوده اند؛ از این رو می طلبد پژوهشی مجزا در این باره انجام یابد.

۱. نظریه علم دینی عطاس

شکل گیری دانش اسلامی در حوزه های گوناگون، به تحقق پارادایم^۱ اسلامی وابسته است که امری زمان بر می باشد. از این رو نیاز فوری و ضروری جوامع اسلامی به علوم مختلف، نظریه استفاده از علوم غربی موجود را در قالب تهذیب یافته و اصلاح شده آن ها مطرح ساخته است (حسنی و درگاه زاده، ۱۳۹۳، ص ۹). در این بین، تفکر عطاس چندوجهی و مرتبط با بسیاری از حوزه های اسلامی است و بسیاری از آرا و اندیشه های او ترکیب و تلفیقی از نظریات

۱. پارادایم، الگوواره و مدل مسلط و چارچوب فکری و فرهنگی غالب در جامعه و یا الگوی تفکر در هر رشته علمی یا در متون شناخت شناختی است.

عرفا، صوفیان، متفکران، فقها، فلاسفه و متکلمان اسلامی است. عطاس در میان متفکران اخیر اسلام در حوزه فلسفه علم، متفکری خلاق، چندوجهی و هماهنگ است که هدف اسلامی سازی ذهن، روح و بدن را هم زمان پی گرفته است و در این زمینه راهکارهایی درخور توجه ارائه کرده است (زاهد و کالته ساداتی، ۱۳۹۱، ص ۳۳).

عطاس علم را در حقیقت آگاهی از حقیقت اشیا می داند که از سوی حق تعالی بر آدم القا و تعلیم شده است (خسروپناه، ۱۳۹۲، ص ۸۲). وی جای دیگر علم را این گونه تعریف می کند: «علم عبارت است از شناخت موقعیت های واقعی و شایسته اشیا در نظم آفرینش، به گونه ای که به شناخت جایگاه واقعی خداوند در نظم هستی و وجود بینجامد» (عطاس، ۱۳۷۴ ب، ص ۳۹). بنابراین عطاس معتقد است معرفت شناسی باید بایستی علم را به عنوان وسیله و ابزاری برای شناخت دقیق اشیا در هستی در نظر بگیرد که بر اراده و عدل الهی مبتنی است (نادری قمی، ۱۴۰۰، ص ۳۰۳). در نظرگاه عطاس، شرط کشف حقایق و دریافت علم این است که انسان از حواس و عقل سلیم در درک حقایق برخوردار باشد (عطاس، ۱۳۸۶، ص ۲۴).

به باور عطاس، اسلامی سازی علم به معنای مصون داشتن علم از تعبیرهایی است که بر پایه مرام دنیایی ارائه می شود (عطاس، ۱۳۷۴ ب، ص ۶۳). وی اسلامی سازی را نخستین مرحله و گام نخست در تحقق علم دینی برمی شمارد (موحد ابطحی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۷). در دیدگاه عطاس، راه اسلامی سازی دانش از مسیر تعلیم و تربیت، یعنی آموزش و پرورش می گذرد (زاهد و کالته ساداتی، ۱۳۹۲، ص ۳۴). البته روش شناسی عطاس در طی این فرایند، روش ترکیبی است (حسنی و درگاه زاده، ۱۳۹۳، ص ۶۷)؛ زیرا او برای تحقق علوم اجتماعی اسلامی دو مرحله پیشنهاد کرده است: مرحله نخست به اسلامی سازی علوم موجود می پردازد که گرانبار از مبانی فکری و فلسفی غربی هستند؛ مرحله دوم نیز به تولید علوم اجتماعی اسلامی براساس مبانی و اصول اساسی اسلام اختصاص دارد (خسروپناه، حسنی و درگاه زاده، ۱۳۹۳، ص ۲۳۱).

عطاس در مرحله نخست یعنی اسلامی سازی علوم موجود، به جداسازی و پیرایش علوم موجود از عناصر بیگانه و غربی پرداخته است. عناصر مورد نظر که باید از پیکر علوم زدوده شوند، عبارتند از: دوگانگی میان واقعیت و حقیقت، دوگانگی فکر و جسم (شکاف مربوط به خردگرایی و تجربه گرایی)، مکتب انسان گرایی و مفهوم غم نامه در ادبیات (موسوی، ۱۳۹۱، ص ۴۴). عطاس در مرحله دوم (تولید علوم اسلامی) نیز فرایند دو مرحله ای را پیشنهاد می کند:

نخست تقسیم دوگانه دانش به علوم فرض العین و علوم فرض الکفایه و تشکیل هسته مرکزی براساس مفاهیم اسلامی، و دوم ارائه روش شناسی مناسب برای علوم اسلامی (خسروپناه، حسنی و درگاه زاده، ۱۳۹۳، ص ۲۳۲). بنابراین علم دینی در اندیشه عطاس در حال حاضر وجود ندارد و برای تحقق آن باید فرایند دو مرحله ای اسلامی سازی علوم موجود و تولید علوم اسلامی را طی کرد.

۲. چالش ها و کارکردهای علم دینی در اندیشه عطاس

با توجه به جدید بودن نظریه علم دینی، وجود چالش های متعدد در این حوزه، امری طبیعی است. با این وجود، به دلیل ناب بودن این نظریه و پشتوانه قوی آن، کارکردهای اساسی نیز برای آن متصور است که در ادامه ابتدا به تبیین چالش ها و سپس تنقیح کارکردهای آن پرداخته می شود.

۲-۱. چالش ها

چالش ها در حقیقت، موانع و امور مزاحمی است که فراروی تحقق علم دینی قرار گرفته و از قوام و دوام آن جلوگیری می کنند و یا حداقل در مسیر آن اصطکاک ایجاد می کنند. در این بخش به بررسی چالش های علم دینی از دیدگاه نقیب العطاس پرداخته می شود. در دیدگاه عطاس، به دلیل اینکه در حال حاضر دانش غربی بر جهان حاکم است و نمی توان به یکباره آن را از میان برداشت و زندگی در جامعه اسلامی نیز مبتنی بر دانش غربی حاکم بر جهان است، بنابراین برای تحقق علم دینی ابتدا باید اسلامی سازی علوم و تهذیب علوم حاکم از آلیس های فلسفه غربی را انجام داد. در این مرحله، چالش های متعددی پدید خواهد آمد که بیشتر به حاکمیت و سلطه دانش غربی بر جهان معاصر بازمی گردد.

۲-۱-۱. چالش نااسلامی شدن زبان

عطاس ورود و استقرار واژگان غیراسلامی در علوم را یکی از چالش های اصلی پیش روی اسلامی سازی علوم می داند. به نظر او برای فهم جهان بینی اسلامی که پیش زمینه و یکی از مقدمات فرایند اسلامی سازی است، به زدودن و پیرایش دانش از واژگان و اصطلاحات غیراسلامی و غربی نیازمند هستیم. در دیدگاه عطاس، نظام واژگان بنیادین اسلامی که برخاسته از واژگان قرآن بوده و فرایند اسلامی شدن را طی کرده است، در حقیقت مجموعه ای از کلمات و اصطلاحات کلیدی را دربرمی گیرد که از نظر معنا و مفهوم به هم وابسته هستند و روی هم رفته در فرهنگ مشترک واژگانی بنیادین،

زبان اسلامی و خانواده یگانه زبان‌های اسلامی را در میان مجموعه ملت‌های مسلمان تشکیل می‌دهد (نقیب‌العطاس، ۱۳۷۴، ص ۳۱-۳۲). بنابراین عطاس زبان عربی را نماد و ساختار تمام زبان‌های مسلمان می‌داند و معتقد است ادبیات شاخه‌های مختلف علمی باید مبتنی بر این زبان، شکل بگیرد و توسعه یابد و باید همواره کلیدواژه‌های زبان عربی، که از قرآن و سنت تراوش یافته و در لایه‌های عمیق فرهنگ اصیل اسلامی در طول قرن‌های اولیه و طلایی اسلام رخنه یافته است، هدایت‌گر ادبیات دیگر زبان‌ها در تحلیل واقعیت‌های علمی باشد.

در اندیشه عطاس، واژه‌های اسلامی دگرگون شده و قوای فکری و معنوی مشروع مسلمانان به تحلیل رفته است که وی از آن به «از دست رفتن ادب» تعبیر می‌کند. به باور او، بسیاری از اصطلاحات کلیدی عمده در فرهنگ واژگانی زبان ملت‌های مسلمان در حال حاضر جابه‌جا شده و از این‌رو به گونه‌ای پوچ و بی‌معنا به حوزه‌های بیگانه معنا خدمت می‌کنند. نقیب‌العطاس چالش دگرگونی و جابه‌جایی واژگان را عامل اصلی پریشانی و آشفتگی اندیشه اسلامی و گونه‌ای از وابستگی به جهان‌بینی‌های غیراسلامی می‌داند و از آن به «نااسلامی شدن زبان» تعبیر می‌کند. به باور وی از آنجا که زبان و اندیشه با یکدیگر پیوند درونی دارند، آشفتگی معنایی در کاربرد نمادهای زبان‌شناسی در تفسیر خود اسلام و جهان‌بینی اسلامی آمیختگی و اشتباه به وجود می‌آورد. عطاس معتقد است سرازیر شدن مفاهیم بیگانه، نظامات گوناگون را در حوزه دانش‌های کاربردی، طبیعی، انسانی، اجتماعی و هنر در جهان اسلام درهم شکسته است. بنابراین همانند گذشته، مسلمان امروزه نیز بر اندیشمندان مسلمان لازم است تا با اصلاح‌گری در زمینه واژگانی در فرهنگ اسلامی با محوریت زبان تازی، پاسدار مرزهای پارادایم دانش اسلامی بوده و با این چالش مقابله کنند (نقیب‌العطاس، ۱۳۷۴، ص ۳۲-۳۳).

هرچند شاید این نوع نگاه عطاس از بُعد ادبی برای تحقق علم دینی بی‌فایده نباشد، نباید بیش از حد در جدال واژگانی غرق شد؛ زیرا در حقیقت هر علمی را که برای جامعه اسلامی لازم و ضروری است، می‌توان علم دینی خواند (مطهری، ۱۳۷۲: ۱). از این‌رو اکنون که ادبیات غربی بر علم و دانش رایج حاکم شده است، نباید با دگرگون ساختن ادبیات، به کلی این علوم را که به جامعه خدمت می‌کنند، دور انداخت. البته اصلاحات تدریجی لازم است، اما نباید این موضوع را به عنوان یکی از چالش‌های اصلی پیش‌روی تحقق علم دینی دانست، بلکه می‌توان با سوار شدن روی همین ادبیات نیز به تولید علم دینی پرداخت و چه‌بسا بهره‌مندی از این ادبیات، در نیل به هدف مؤثر باشد.

۲-۱-۲. آرایش علم رایج با آلودگی های تمدن غربی

در دیدگاه نقیب العطاس، علم و شناخت حقیقی (علم اسلامی) زمانی تحقق می یابد که بر جهان بینی صحیح و الهی استوار گردد. هرچند مفهوم شناخت و علم در نظر او شناخت و کشف محیط و پدیده های پیرامونی انسان است، که معادل اصطلاح علم (ساینس) رایج امروزی است، وی علوم رایج را آلوده به مظاهر تمدنی غربی می داند. به نظر عطاس، چالش مهم فراروی پیرایش علوم از آلودگی های تمدن غربی و تحقق تمدن غربی، جدایی کامل علوم رایج از مبدأ غیبی و متافیزیک و عالم ربوبی است. این در حالی است که به عقیده او، منشأ و منبع حقیقی تمام علوم و شناخت های بشر خداوند، وحی و قرآن است (ر.ک: عطاس، ۱۳۷۴ ب، ص ۱۴۲-۱۵۲). به نظر می رسد جدی ترین چالش در دیدگاه عطاس، آلودگی علوم رایج غربی با مظهر مادی گرایی غربی است؛ زیرا این چالش سبب شده است مظاهر تمدن اسلامی و از آن مهم تر، لایه های عمیق فرهنگ اسلامی مانند وحی و قرآن از متن به حاشیه برده شود؛ در حالی که عطاس آنها را منشأ و منبع اصلی علوم می داند.

عطاس چالش آلودگی های تمدنی رسوخ یافته در علوم مختلف رایج را به عنوان یک چالش در حوزه جهان بینی می بیند که پیامدهای ناگواری برای جهان اسلام در پی داشته است. به نظر او، آرایش در علم و آمیختگی و اشتباه در علم، موجب امحا و تضعیف ادب در اجتماع شده است که نتیجه ثانویه آن پیدایی رهبرانی در جهان اسلام است که شایستگی لازم و معیارهای والای اخلاقی، عقلانی و معنوی برای احراز و انجام مسئولیت در اجتماع مسلمانان را ندارند و در صورت تداوم وضع موجود، چیرگی مسئولانی از این نوع، تا ابد تضمین می گردد (Al-Attas, 1999, P. 33-34). بنابراین در دیدگاه عطاس، نتیجه آرایش علوم روز با چالش با آلودگی های تمدن غربی که از تفکر و جهان بینی این جهانی صرف و انفصال و انقطاع علوم رایج از متافیزیک و خداوند متعال ریشه می گیرد، سبب می شود هیچ گاه علم حقیقی تحقق نیابد و جهان اسلام همواره در یک دور باطل در گردش باشد. عطاس رفع و رجوع این چالش و از میان برداشتن این دور باطل را در بازبینی و توجه جدی به موضوع ادب گره می زند و حل آن را به فرایند تأدیب و نظام آموزش و پرورش وابسته می داند. ضمن اینکه به نظر او، منشأ و منبع حقیقی علوم تفسیر و تأویل قرآن است. به نظر او تنها با تفسیر و تأویل قرآن می توان به تحلیل کتاب طبیعت اقدام کرد (نقیب العطاس، ۱۳۸۸، ص ۲۴). باید اذعان کرد که نسبت به آلودگی علم رایج با مظاهر تمدن غربی شکی وجود وجود دارد، اما اینکه تنها منبع و

منشأ علوم، تفسیر و تأویل قرآن باشد محل تشکیک است؛ زیرا به نظر برخی از متخصصین در این حوزه، علم دینی، علمی است که زیر ولایت دین، فرهنگ را، هم به لحاظ نظام و مدیریت و هم به لحاظ محتوا تکامل می‌دهد (باقری، ۱۳۹۱، ص ۹۸). بنابراین حتی علم دینی نیز تنها ناشی از تفسیر و تأویل قرآن نیست، چه رسد به علم مطلق که بیشترین حیطه مطالعه آن طبیعت است. در نتیجه می‌توان گفت اولاً آرایش مورد نظر عطاس دچار تشکیک است و ثانیاً راه برون‌رفت از بحران نیز تنها مراجعه به تفسیر قرآن نیست؛ زیرا علما تفسیر و تأویل قرآن (ضمن اینکه تأویل کار اولیاء الله است) عنوان «علم تفسیر» می‌نامند، نه مطلق علم.

۳-۱-۲. مفهوم دوگانگی یا ثنویت

علوم رایج غربی برخاسته از گهواره تمدنی مغرب‌زمین و جهان‌بینی اثبات‌گرایی است و امروزه به مثابه حقیقت و واقعیت به جهانیان عرضه و در اذهان همگان جای گرفته است. به باور وی، جهان‌بینی و ارزش‌های فرهنگی و تمدن، همزمان نقش داشته است. به باور وی، عناصر فلسفی و معرفت‌شناسی یونان باستان، مبانی تعلیم و تربیت و اخلاق و ریاضیات‌شناسی روم باستان، عناصر قانونی و سیاست‌ورزی و حکمرانی یهودی و مسیحیت، عناصر ایمان دینی اقوام لاتینی و آلمانی و روحیه استقلال، ملیت و ارزش‌های باستانی اقوام اسلاوی که مجموعه‌ای از اصول تمدن و فرهنگ از یک‌سو و مبانی جهان‌شناسی از سوی دیگر را تشکیل می‌دهند، همزمان بستر و مبنای علوم غربی هستند. از نظر عطاس این دوگانگی و چندقانگی مبانی باعث شده است تا نتوان وحدت و یگانگی معتدلی را از دل آن درآورد (عطاس، ۱۳۷۴ ب: ۱۲۵-۱۲۷)؛ زیرا هر یک از آنها می‌کوشد علوم را در استخدام خویش درآورد و در زمینه استخدام و استیخار علوم نزاع و رقابت پیوسته به وجود خواهد آمد که این چالش سبب به وجود آمدن تعدد در امر سردمداری علم خواهد گردید و زمینه استقرار نظریات علمی را از بین خواهد برد.

این در حالی است که در دیدگاه عطاس، در جهان‌بینی اسلامی این دوگانگی وجود ندارد، بلکه منشأ و منبع حقیقی تمام علوم و شناخت‌های بشر خداوند، وحی و قرآن است (عطاس، ۱۳۷۴ ب، ص ۱۴۲-۱۵۲). عطاس معتقد است که برای رفع چالش دوگانگی در علوم غربی که در حال حاضر در جهان معاصر و در کشورهای اسلامی حاکم است، لازم است عناصر آلوده غربی که در رگ‌های مختلف علوم روز جاری و ساری است، از میان برداشته شود. عطاس بیان می‌کند آنچه امروزه به عنوان دانش و نظریه‌های علمی صورت‌بندی شده و در دانشگاه‌ها انتشار می‌یابد، در

حقیقت آمیخته با ویژگی‌های فرهنگ غربی بوده و در قالب آن درآمده است و وظیفه اندیشمندان مسلمان است تا برای تحقق علم دینی این عناصر را از علم غربی جدا کنند و آن را از این دوگانگی و آلودگی پیراسته گردانند (عطاس، ۱۳۷۴ ب، ص ۱۵۳-۱۵۴).

بنابراین دوگانگی مورد نظر عطاس که حاصل آمیختگی علوم غربی با انواع مختلفی از جلوه‌های فرهنگی و تمدنی و نیز آموزه‌های دینی در غرب است، باید پیراسته شود و به جای آن وحدت، حاکم گردد و این امر زمانی میسر است که بعد از برداشتن آلودگی‌های مورد نظر از علوم رایج، مجرای وحدت و وحی در استخراج علوم را جایگزین آن گردانیم. باید گفت که دیدگاه عطاس در این باره بسیار آرمان‌گرایانه به نظر می‌رسد؛ زیرا اولاً تشّت مبانی و تنوع جهان‌بینی و ایدئولوژی به عنوان پایه علوم، الزاماً پدیده‌ای ناپسند نیست و چه بسا موجب تضارب آرا و در پی آن غنای نظرات علمی شود، ثانیاً تصور وحدت مبانی در جهان اسلام نیز ادعای دور از واقعیت به نظر می‌نماید؛ زیرا نحله‌ها و فرق مختلف اسلامی هر یک با برداشتی که از قرآن و حدیث دارند، تصور متفاوتی از دانش، جهان و انسان یافته‌اند و تفاوت آرای آنها کمتر از تفاوت رأی یک مسلمان با یک یهودی نیست. بنابراین چندگانگی را اولاً نمی‌توان چالش دانست و ثانیاً در صورت قبول آن به عنوان چالش، راه حل مورد نظر عطاس مناسب به نظر نمی‌رسد.

۴-۱-۲. چالش شکاکیت و نسبی‌گرایی

در دیدگاه العطاس، علوم غربی حاکم بر جهان معاصر بر جهان‌بینی مادی غربی بنا نهاده شده است؛ و از آنجا که عدم ثبات و استقرار از ویژگی‌های مهم تمدن غرب به شمار می‌رود، علوم غربی نیز هیچ ثبات و پایداری ندارند و پویسته در حال تغییر و تحول هستند. علوم غربی با اتکا بر تمدن متغیر غربی، موجب نسبی‌گرایی و شکاکیت بشر گردیده است. به بیان عطاس، عدم پایداری نظریات علمی در علوم رایج، باعث ایجاد تنش‌ها و تضادهای درونی در روح انسان شده است و با وجود اینکه انسان امروزی همواره در حال جستجوی کشف حقیقت است، اما هیچ‌گاه به حقیقت پایدار نخواهد رسید و هیچ اطمینانی در وجود او پدید نخواهد آمد، بلکه همواره در شک و تردید به سر می‌برد (عطاس، ۱۳۷۴ ب: ص ۱۲۷-۱۲۸). از آنجا که علوم غربی در حال حاضر بر تمام جهان معاصر حاکم است و تمام نهادهای آموزشی و تحقیقی کشورهای جهان و کشورهای مسلمان بر اساس علوم غربی بنیان گردیده‌اند، نقایص

موردنظر عطاس درباره علوم غربی، در حقیقت چالش های فراوری تحقق علم دینی است و برای تحقق علم دینی، ابتدا باید این موانع را برطرف کرد.

عطاس معتقد است چالش اصلی فراوری اسلامی سازی دانش و تحقق علم دینی آن است که علم و دانش باید از سرچشمه مطمئن آن، یعنی وحی و قرآن، اخذ شود. به بیان دیگر، زمانی چالش نسبی گرایی و شکاکیت در علوم غربی رفع می شود و این علوم اصلاح و اسلامی سازی می گردند که مبنای معرفت شناختی نه ابطال پذیری غربی، بلکه بهره گیری از روش تأویل و تفسیر باشد و قرآن را تنها مرجع تأییدکننده جستارهای حقیقت در فرایند کسب دانش و نیل به حقیقت بدانیم (العطاس، ۱۳۸۰، ص ۲۳). بنابراین، در اندیشه عطاس، دانشگاه اسلامی نیز باید در همین راستا و در جهت پیراستن علوم رایج در جهان گام بردارد و قطعیت و اطمینان را جایگزین شکاکیت و نسبی گرایی علم غربی کند تا بدین سان بشر از حالت دوگانگی فکر و گرایش روحی رهایی یابد و به اطمینان و آرامش فکری نائل گردد. با این وجود، عطاس این نکته را بیان نکرده است که بسیاری از علمای جهان اسلام در حال حاضر علوم غربی و حاکم را پذیرفته و با اصول آن عجین شده اند و جایگزینی چنین فرهنگی باید با چه ابزارهای نرم راهبردی صورت گیرد. ضمن اینکه تأویل قرآن کاری آسان نیست و تفسیر قرآن نیز قرن هاست که منشأ اختلاف نظر مفسران جهان اسلام، حتی در خصوص احکام فقهی و فردی، بوده است. از سوی دیگر، قرآن کتاب علم نیست و تمام علوم در آن بیان نشده است.

۵-۱-۲. چالش سکولاریزاسیون

گلشنی معیار دینی یا سکولار بودن علم را چارچوب جهان بینی دانسته است؛ بنابراین در دیدگاه وی، علمی دینی است که جهان بینی آن دینی باشد (گلشنی، ۱۳۷۷، ص ۱۶). نقیب العطاس در این باره، با اشاره به تأثیر فرهنگ و تمدن غرب بر علوم رایج غربی، علوم یادشده را گرانبار از مرام های دنیوی و اندیشه های غیردینی می پندارد و چنین تأثیری را در علوم انسانی و اجتماعی عمیق تر می داند. این در حالی است که از نظر عطاس، اسلام همواره خود را از دنیوی گرایی مبرا کرده است (عطاس، ۱۳۷۴ الف، ص ۲۳ و ۱۲۹). بر این اساس می توان گفت که در اندیشه عطاس، سکولاریزاسیون یا ابتدای علوم رایج غربی بر چارچوب جهان بینی سکولاریستی یکی از چالش هاست. این چالش موجب شده است اندیشه علم دینی به هیچ شکلی در اذهان بشر امروزی القا نشود و دین به اموری بی ارزشی محدود گردد که هیچ اهمیتی در امور زندگی روزمره بشری ندارند.

جوانان باید مراقب باشند و ضمن دور ساختن خویش از این خطر، ایجاد تغییر در این روند و علوم بنانهاده بر آن را یکی از مهم‌ترین مأموریت‌ها و رسالت‌های خویش در جوامع و کشورهای اسلامی بدانند (عطاس، ۱۳۷۴ الف، ۳۸). بنابراین، مقابله با این چالش در دیدگاه عطاس دو مرحله دارد: ۱. باید تفکر سکولاریزاسیون را از اذهان مسلمانان زدود؛ کاری که بسیار دشوار است و زمان زیادی می‌طلبد؛ ۲. باید تمام منابع مادی و معنوی موجود در مسیر مبارزه و مقابله با آن تفکر در جوامع اسلامی بسیج شود؛ هرچند این کار نیکوست، با تشتت فعلی جهان اسلام و کمک‌هایی که در میان مسلمانان حاکم است، در حال حاضر قابل تحقق نیست. بنابراین اصل سکولاریزاسیون به‌عنوان یک چالش در جهان اسلام واقعاً وجود دارد و باید مرتفع شود، اما راهکار رفع آن زمان زیادی می‌طلبد؛ زیرا این موضوع در حال حاضر جزئی از فرهنگ مردم شده است و تغییر فرهنگ نیازمند طراحی و اجرای برنامه‌های راهبردی است، نه آنچه مورد نظر عطاس است.

۲-۲. کارکردها

کارکردهای علم دینی در اندیشه عطاس، در کارکردهای دین و علم متبلور می‌شود و برای تبیین آن باید به مفهوم دین و علم از نگاه ایشان نگاه کرد. منظور از کارکردهای علم دینی در واقع ره‌آوردهای علم دینی است که در ادامه به چند مورد از آنها اشاره می‌شود.

۱-۲-۲. تحقق تدریجی انسان کامل

در اندیشه عطاس و همفکران او، هدف غایی و نهایی اسلامی‌سازی علوم، ساختن و پرداختن انسان است. به بیان دیگر، یکی از مهم‌ترین کارکردها و برآوردهای اسلامی کردن علوم این است که نسخه‌ای از انسان کامل با سه وجه عقلانی، روحی و اجتماعی، مبتنی بر آموزه‌های قرآن و سنت، ارائه گردد و به جای اومانیسیم غربی که تنها به ابعاد مادی انسان توجه دارد، نهادینه شود. عطاس در این باره می‌گوید: «اندیشمندان مسلمان در جهان مدرن، آموزش و پرورش اسلامی را به‌عنوان فرایندی از ایجاد انسان کامل و شخصیت کامل در نظر می‌گیرند؛ انسانی که به‌عنوان فردی عقلانی، روحی و اجتماعی در نظر گرفته می‌شود» (Al-Attas, 1979).

این طرز فکر، هماهنگی دقیقی با تفکر اسلامی دارد؛ زیرا با دقت در آموزه‌های اسلامی و آیات قرآن می‌توان آشکارا دریافت که هدف محوری نزول کتب انبیا و ارسال رسل، هدایت انسان و تحقق انسان کامل بوده است. انسان

مورد نظر قرآن کریم، انسانی با ویژگی خلیفه‌اللهی است که وظیفه او تسخیر و حراست از آیات و امانات مادی و معنوی خداوند در زمین است و چنین انسانی تنها در مدینه فاضله به وجود می‌آید که خود در گرو تحقق علم دینی است. با این وجود، به نظر می‌رسد که دانش دینی مورد نظر عطاس توانایی تحقق مدینه فاضله و در پی آن، انسان کامل را نداشته باشد؛ زیرا چنانچه در بخش‌های دیگر این نگاشته بیان شد، علم دینی مورد نظر وی بیش از حد عرفانی و فقیر از واقعیت‌های عینی جامعه است. ضمن اینکه وی با ردّ صددرصدی علوم رایج، در واقع بنای علم را از اول و مبتنی بر ادبیات دینی برپا می‌کند که این خود روز از نو و روزی از نو خواهد بود و کاری طاقت‌فرسا و چه بسا غیرقابل تحقق است.

۲-۲-۲. جامعیت منابع شناخت

عطاس معتقد است محدودیت منابع و روش‌های کسب دانش که یکی از آسیب‌ها و کاستی‌های دانش غربی و معرفت‌شناسی حاکم بر جهان حاضر است، با تحقق علم دینی از چهره دانش زدوده خواهد شد و روش‌شناسی کسب معرفت دیگر از محدودیت منابع و روش‌های دستیابی به معرفت رنج نخواهد برد. در دیدگاه عطاس، منابع معرفت‌شناسی در اسلام به تجربه و حس محدود نیست، بلکه در کنار تجربه و حواس، سه منبع مهم دیگر نیز وجود دارند که عبارتند از: عقل، شهود و وحی. وی در این باره می‌گوید: «ما بر خلاف نظر فلسفه و علم نوین درباره منابع و روش‌های کسب علم معتقدیم که دانش از جانب خداوند می‌آید و از طریق حواس سالم، تعبیر درست مبتنی بر مرجعیت، عقل سلیم و شهود دریافت می‌شود» (عطاس، ۱۳۷۴ الف، ص ۷۳). ضمن اینکه عطاس در برخی از مکتوبات خویش، ارجاع به گذشتگان و بزرگان تاریخی اسلام و سنت اسلامی را نیز مورد تأکید قرار می‌دهد و توصیه می‌کند تا آنان را به عنوان معلم و ملهم و مرجع مطمئن در عصر حاضر قرار دهیم و از آن‌ها در مسیر ترقی علمی بهره ببریم. (Al-Attas, 1993, p. 132)

منظور عطاس از مرجعیت علمی قرآن کریم، سنت و شخص پیامبر اسلام است که در صورت تحقق علم دینی، به عنوان مراجع نهایی تأیید گزاره‌های علمی خواهند بود و منشأ تمام شاخه‌های علوم اسلامی به شمار می‌آیند که مرجعیت آنها در سطحی والاتر از تجارب بشری قرار می‌گیرد (عطاس، ۱۳۷۴ الف، ص ۷۶). عطاس برخلاف بسیاری از فلاسفه و علمای اسلام، برای منبع شهود در میان منابع چهارگانه فوق، اهمیت و جایگاهی خاص قائل

است. وی معتقد است شهود، دریافت مستقیم و بی واسطه حقایق است و هرگونه بینش صحیح نسبت به ماهیت اصیل اشیا و کسب هر نوع معرفت نسبت به واقعیات و حقایق، اساساً از کانال شهود میسور خواهد بود (عطاس، ۱۳۷۴ الف، ۱۳۱). به طور کلی می توان گفت که در اندیشه عطاس، جامعیت منابع شناخت و به عبارتی غنای غنای و تعدد مجاری دانش، از مهم ترین کارکردهای تحقق دانش و علم دینی است؛ زیرا مجاری علوم غربی محدود و منحصر به تجربه و حس است، اما در صورت تحقق علم دینی، تعداد مجاری علم به چهار مجرا توسعه خواهد یافت که در رأس آن ها شهود قرار می گیرد و دستیابی بشر به علم و گزاره های علمی را از مجاری مطمئن و قابل اعتماد فراهم می آورد.

۳-۲-۲. رفع نسبیت و شکاکیت از چهره علم

چنانچه پیشتر گفتیم عطاس به خنثی نبودن دانش معتقد است و در موارد متعددی بیان کرده است که علوم غربی مبتنی بر مبانی فلسفی و جهان بینی الحادی است که از آن رنگ پذیرفته و هم رنگ آن شده است. وی بیان می دارد: «شناختی که هم اکنون به صورت منظم در سراسر جهان انتشار پیدا کرده است، لزوماً شناخت راستین نیست، بلکه آلوده به شخصیت و خصوصیت فرهنگ و تمدن غربی است و بارها شده است که با روحیه آن و آماده برای رسیدن به هدف آن هدایت شده است» (عطاس، ۱۳۷۴ ب: ۱۲۹). با این وجود، عطاس معتقد است نخستین مرحله و کارکرد تحقق دانش دینی، پیراسته شدن علم از مبانی الحادی است.

همان گونه که پیرایش علم از آلودگی های تمدن غربی و الحادی را از پیش شرط های اساسی برای تحقق علم دینی می داند؛ معتقد است تحقق علم دینی موجب اصلاح کلیت علم از آلودگی های مبانی فلسفی و جهان بینی تمدن غربی و الحادی شده و کارکرد مهم آن رفع نسبیت و شکاکیت از کلیت چهره علم است (عطاس، ۱۳۷۴ الف، ص ۸۴). به باور عطاس، در مبانی فلسفی اسلامی، نسبیت و شکاکیت نسبت به گزاره های علمی جایگاهی ندارد، بلکه به دلیل اینکه علم از منابع و دریچه های مطمئن به بشر می رسد، ذهن جستجوگر بشر نسبت به گزاره های علمی اطمینان و آرامش خاطر می یابد و از تشویش و شکاکیت رها می شود.

۴-۲-۲. وحدت علم

استاد جوادی آملی درباره کارکردهای تحقق علم دینی این گونه بیان داشته است:

در نگاه توحیدی، طبیعت کتاب تکوین الهی است؛ همان گونه که قرآن کتاب تدوین او است. در این صورت علم به

طبیعت نظیر علم به قرآن، علم به کتاب الهی است. با این تفاوت که یکی از این دو کتاب تکوین و دیگری کتاب تدوین را مطالعه می‌کنند، هر دو تفسیر الهی هستند. در شناخت قرآن از گفته خداوند سخن به میان می‌آید و در شناخت طبیعت، درباره کار و فعل خداوند بحث می‌شود. عبارت مفسر قرآن این است که خداوند چنین گفت؛ و عبارت مفسر طبیعت این است که خداوند چنان کرد. پس به برکت فلسفه الهی هم طبیعت دینی است و هم علم به طبیعت، علم دینی است (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص ۱۱).

پس از منظر ایشان، حقیقتاً با تحقق علم دینی، از علوم متشتت خبری نخواهد بود و از کارکردهای تحقق علم دینی، وحدت علوم در سراسر گیتی خواهد بود.

عطاس نیز در این باره با نظریات آیت‌الله جوادی آملی همسوست. وی نیز ایجاد وحدت در علم را از کارکردهای تحقق دانش دینی می‌داند. به باور او، اسلامی کردن دانش باید مبتنی بر علم تفسیر باشد که با دوفن تفسیر و تأویل صورت خواهد گرفت و تفسیر و تأویل، ظرفیت و توان بهره‌دهی در مورد تمام علوم مربوط به جهان هستی را دارد. وی معتقد است تفسیر مربوط به محکماتی از قرآن است که مفاد آیات روشن بوده و جای گمانه‌زنی و قرینه‌پردازی نیست، اما تأویل همان تفسیر پیشرفته است که در حقیقت مأمور کشف معانی رمزی و پنهان آیات است (عطاس، ۱۳۷۴ ب، ص ۲۶).

عطاس شیوه تفسیر و تأویل قرآن را در تمام طبیعت و در تمام حوزه‌های علوم، ساری و جاری می‌داند. او معتقد است این شیوه در عرصه تمام علوم مربوط به جهان قابل حمل خواهد بود؛ زیرا به باور او، کتاب جهان طبیعت نیز باید با روش‌های علمی سرمشق گرفته از روش تفسیر و تأویل، تفسیر شوند. عطاس معتقد است اشیای جهان تجربی در حقیقت واژگان، نشانه‌ها و نمادهایی از شبکه نظام‌مند و بازتاب قرآن کریم هستند. در این شیوه، قرآن، عالی‌ترین مرجعی است که حقیقت را در جستارهای عقلانی و تجربی ما تأیید می‌کند و پدیده‌های جهانی نیز آیاتی هستند که برخی روشن و آشکار و برخی نیز پیچیده و مبهم هستند که برای فهم آیات آشکار از تفسیر، و برای درک آیات مبهم از تأویل استفاده می‌شود (عطاس، ۱۳۷۴ ب، ص ۸۹-۹۰). بنابراین در دیدگاه عطاس، با تحقق علم دینی، در حقیقت تمام علوم توحید و یگانه خواهند شد؛ زیرا کلیت جهان به دو کتاب طبیعت و شریعت منحصر است که برای اکتشافات در تمام حوزه‌های هر دو کتاب، از روش واحد تفسیر و تأویل استفاده می‌شود. این در حالی است که

صاحب نظران این عرصه هیچ گاه به وحدت واقعی علم قائل نبوده اند و چنین چیزی از منظر آنان ضرورتی هم ندارد. بنا به نظر برخی صاحب نظران، در صورتی که غرض دانشمند، کشف واقعیت باشد، نه کشف اراده تکوینی خداوند، در این صورت علم او غیردینی خواهد بود (مصباح یزدی، ۱۳۹۲، ۲۱۶۹-۱۷۰). پس حتی آنها که اراده ای غیر از اراده تکوینی خداوند دارند نیز تولید علم می کنند و یافته های آنان را نیز می توان علم و دانش نامید. بنابراین توحید علوم امری کاملاً غیر ضروری و غیر قابل دسترس خواهد بود و چه بسا تشنگ علم، مفیدتر باشد.

۵-۲-۲. تحقق ساختاری علم دینی

عطاس از کارکردهای تحقق علم دینی در اندیشه اسلامی چنین پرده برمی دارد که پس از تحقق علم دینی در اندیشه امت مسلمان، ساختارها و تشکیلات سازمانی لازم نیز برای تحقق عملی و عینی آن در جامعه فراهم خواهد شد. به باور وی، مهم ترین مرکز و رکن در مرحله تحقق عینی دانش دینی، دانشگاه است. عطاس معتقد است در فرایند تحقق عملی دانش دینی، نخست باید دانشگاه ها اسلامی شوند و علوم فرض و علوم دینی به گونه ای در متون درسی دانشگاه ها گنجانده شوند که ضمن پیراستن اذهان دانشجویان از آلودگی های ناشی از جهان بینی و فلسفه مادی غربی، اصول و مبانی جهان بینی اسلامی را در ذهن و وجود آنان تثبیت و نهادینه کنند. این اسلامی سازی متون و مراکز آموزشی، منحصر به دانشگاه نیست؛ بلکه از دانشگاه آغاز می شود و به مراحل و مراتب پایین تر آموزشی نیز تسری می یابد. عطاس در ادامه، به تبیین تفصیلی علوم دینی مورد نظر خود می پردازد و شاخه های مختلف آن را که باید از سطوح ابتدایی تا سطوح عالی در متون درسی دانش آموزان و دانشجویان گنجانده شوند، چنین برمی شمارد:

- ✓ قرآن: حفظ، تفسیر و تأویل؛
- ✓ سنت: زندگی پیامبر اسلام، سرگذشت و پیام پیامبران پیش از او و حدیث؛
- ✓ شریعت: فقه و حقوق و اصول و عمل اسلام؛
- ✓ کلام: خداوند، ذات، صفات، اسماء و افعال الهی؛
- ✓ مابعدالطبیعه اسلامی: روان شناسی، هستی شناسی، جهان شناسی؛
- ✓ علوم زبان شناختی: ادبیات زبان عربی.

از نظر عطاس، علوم منطقی، عقلی و فلسفی، همچون علوم انسانی، طبیعی، کاربردی و صنعتی، باید در مرحله

نخست از آموزه‌ها و مبانی فرهنگ غربی پیراسته شوند و در مرحله بعد، بر اساس ساختار نرم‌افزاری علم دینی و آموزه‌های اسلامی بازسازی گردند (عطاس، ۱۳۷۴ ب، ص ۲۵).

بر اساس مباحث پیشین، روشن شد که از دیدگاه عطاس، تحقق عینی و واقعی علم دینی هنگامی ممکن است که کارکرد ساختاری آن در نظام‌های آموزشی و مراکز علمی جهان اسلام به فعلیت برسد. گفتنی است دیدگاه عطاس در این زمینه با تقسیم‌بندی رایج بسیاری از عالمان مسلمان درباره علوم تفاوت دارد. بررسی تفصیلی این تفاوت، به دلیل خروج از محدوده بحث حاضر و برای پرهیز از تطویل غیرضروری، به مجال دیگری واگذار می‌شود.

۶-۲-۲. اتحاد جهان اسلام (وحدت مذاهب اسلامی)

در نظرگاه عطاس، جهان غرب در مقابل تمام جهان اسلام است و تفاوتی در این زمینه میان مذاهب مختلف اسلامی نیست. عطاس در طرح عینی-عملی سازی علم دینی با رویکرد ساختار آموزشی، تأکید ورزیده است که تحقق طرح دانشگاه اسلامی بایستی در تمام جهان اسلام صورت گیرد. او در این زمینه این گونه بیان می‌دارد:

از منظر عطاس، جهان غرب در تقابل با کلیت جهان اسلام قرار دارد و در این زمینه، میان مذاهب مختلف اسلامی تفاوتی وجود ندارد. عطاس در طرح عینی و عملیاتی سازی علم دینی با رویکردی مبتنی بر ساختار آموزشی، تأکید می‌کند که تحقق طرح دانشگاه اسلامی باید در سراسر جهان اسلام صورت گیرد. وی در این زمینه چنین بیان می‌دارد:

دانشگاه به عنوان یک ساختار نمونه برای سطوح پایین تر و علمی که همواره در قالب‌های متوالی ساده‌تر در سطوح پیش دانشگاهی، دبیرستانی و ابتدایی نظام آموزشی در سراسر جهان اسلام بازتاب داشته باشد، چنین علمی نه تنها باید به مقتضای درک و دریافت اهل تسنن باشد، بلکه باید با تعبیر شیعی نیز سازگار افتد (عطاس، ۱۳۷۴ ب، ص ۲۵).

بر این اساس، علم دینی مورد نظر عطاس، در صورت تحقق عینی و عملی می‌تواند از کارکردی وحدت‌بخش میان مذاهب اسلامی برخوردار باشد. چنان‌که پیش‌تر بیان شد، عطاس بر این باور است که بر اساس روش‌شناسی معتبر کسب دانش در اسلام، میان کتاب شریعت، مشتمل بر علوم فرض دینی، و کتاب طبیعت، دربردارنده علوم طبیعی و انسانی، تفاوتی از حیث روش فهم و تفسیر وجود ندارد؛ از این رو، کتاب طبیعت نیز باید با همان روش تفسیر و تأویل

مورد کاوش و بررسی قرار گیرد (نادری قمی، ۱۴۰۰، ص ۳۱۴).

به باور عطاس، علم، به معنای مطلق آن، در اسلام در نهایت نوعی تأویل یا تفسیر رمزی موجودات تجربی‌ای است که جهان طبیعت را شکل می‌دهند. چنین دانشی باید به‌طور مستحکم بر تفسیر معانی آشکار و روشن اشیا، یعنی محکّمات و علوم فرض دینی، در طبیعت استوار باشد (عطاس، ۱۳۷۴ ب، ص ۹۰). به بیان دیگر، عطاس معتقد است دین اسلام، با توجه به جامعیت و دربردارندگی خود، تمام علوم را دربرمی‌گیرد. ازاین‌رو، اسلامی‌سازی دانش نیز فرایندی فراگیر است و به علوم انسانی محدود نمی‌شود؛ هرچند علوم انسانی در این زمینه از اهمیت و توجه بیشتری برخوردار هستند، علوم طبیعی را نیز دربرمی‌گیرد. (Al-Attas, 1999: 42)

بر همین اساس، عطاس قرآن را بهترین منبع شناخت دانسته و هر آنچه را که بر آن مبتنی باشد، دارای ارزش و در مسیر سعادت و کمال می‌داند. به بیان او، قرآن کریم برترین شناخت و پیامبر اسلام عالی‌ترین و کامل‌ترین مفسر حقایق و حیانی قرآن است (عطاس، ۱۳۷۴ الف، ص ۳۷). بنابراین می‌توان ادعا کرد عطاس نگاه حداکثری به دین دارد و مهم‌ترین کارکرد تحقق علم دینی را از حاشیه به متن آوردن دوباره دین می‌داند. پس براساس اندیشه‌های عطاس، در صورت تحقق علم دینی، قرآن، آموزه‌های زندگی پیامبر اسلام و در کل آموزه‌های اسلامی در متن قرار گرفته و تمام توسعه‌ها و انکشافات فکری و علمی حول محور اسلام خواهد چرخید.

نتیجه‌گیری

در نتیجه بررسی چالش‌ها و کارکردهای علم دینی در اندیشه نقیب‌العطاس، می‌توان اظهار داشت که علم دینی نه تنها نقشی مهم در حفظ و ترویج اصول و آموزه‌های دینی دارد، بلکه می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای مواجهه با چالش‌های معاصر و تعامل با جوامع مدرن نیز عمل کند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که نظریه‌ها و اندیشه‌های دینی، به‌عنوان مؤلفه‌هایی تأثیرگذار در تبیین مبانی انسانیت و توسعه انسانی، از اهمیتی بسزا برخوردارند و بررسی عمیق‌تر آنها در جهان معاصر ضروری است. با تأمل در اندیشه‌های عطاس، می‌توان دریافت که وی فرایندی دومرحله‌ای را برای تحقق علوم اسلامی پیشنهاد کرده و در همین راستا، به اقدامات علمی و عملی، ازجمله تأسیس نهادها و سازمان‌های علمی و آموزشی، مبادرت ورزیده است.

با این وجود با بررسی و تحلیل نظریات و اندیشه وی در زمینه تولید علم دینی، می‌توان دریافت که از نظر او طی کردن فرایند اسلامی‌سازی علوم و تحقق علم دینی خود با چالش‌های متعددی روبرو خواهد شد؛ ضمن اینکه در صورت تحقق، کارکردها و ره‌آوردهای متعددی نیز در پی خواهد داشت. با این حال نباید از نظر دور داشت که دیدگاه‌های عطاس در خصوص تحقق علم و دانش دینی، چالش‌ها و راهکارهای موردنظر وی در دنیای واقعی که حاکمیت مطلق پارادایم دانش غربی حاکم است، مشکل به نظر می‌رسد ولی ناممکن نه، ضمن اینکه راهکارهای وی برای تحقق علم دینی در ابتدا نیازمند تحقق وفاق جمعی دولت‌های اسلامی است؛ زیرا تحقق علم دینی مورد نظر عطاس، صرفاً در سایه وفاق و اتحاد مسلمین جهان و اتخاذ رویکرد اصلاحی دولت‌های مسلمان میسر خواهد گردید.

بااین‌حال، بررسی و تحلیل نظریات و اندیشه‌های عطاس در زمینه تولید علم دینی نشان می‌دهد از دیدگاه وی، فرایند اسلامی‌سازی علوم و تحقق علم دینی با چالش‌های متعددی مواجه خواهد بود، اما تحقق آن می‌تواند کارکردها و ره‌آوردهای گوناگونی به همراه داشته باشد. با وجود این، نباید از نظر دور داشت که دیدگاه‌های عطاس درباره تحقق علم و دانش دینی و راهکارهای پیشنهادی وی، در شرایطی که پارادایم دانش غربی بر عرصه علم و آموزش سلطه

سال یازدهم، شماره بیست یکم، بهار و تابستان ۱۴۰۵

گسترده‌ای دارد، با دشواری‌های جدی مواجه است؛ هرچند تحقق آن ناممکن نیست. افزون بر این، اجرای راهکارهای عطاس برای تحقق علم دینی، در وهله نخست، مستلزم ایجاد وفاق و هماهنگی میان دولت‌های اسلامی است؛ زیرا تحقق علم دینی موردنظر وی، تنها در پرتو وفاق و اتحاد مسلمانان جهان و اتخاذ رویکردی اصلاحی از سوی دولت‌های اسلامی امکان‌پذیر خواهد بود.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

- باقری، خسرو) ۱۳۹۱. (مناظره‌هایی در باب علم دینی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹). «سرمقاله». فصلنامه اسراء، شماره ۶.
- حسینی، سید حمیدرضا و درگاه‌زاده، محمد (۱۳۹۳). «تیین و سنجش فرایند تحقق علوم اسلامی از دیدگاه نقیب‌العطاس». نشریه اندیشه نوین دینی، شماره ۳۹.
- حسینی، سید حمیدرضا و درگاه‌زاده، محمد (۱۳۹۳). «روش‌شناسی تحقق علوم اسلامی از دیدگاه سید محمد نقیب‌العطاس». نشریه راهبرد فرهنگ، شماره ۲۶.
- خسروپناه، عبدالحسین و بابایی، قاسم (۱۳۸۹). «چیستی و گستره علم دینی از نظرگاه آیت‌الله جوادی آملی». دوفصلنامه علمی - پژوهشی حکمت اسراء، شماره ۴.
- خسروپناه، عبدالحسین، حسینی، سید حمیدرضا و درگاه‌زاده، محمد (۱۳۹۳). «تحلیل و بررسی دیدگاه نقیب‌العطاس درباره اسلامی‌سازی علوم اجتماعی». نشریه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، سال ۱۸، شماره ۲.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۲). «مبانی حکمی علم دینی از دیدگاه محمد نقیب‌العطاس». نشریه حکمت و فلسفه، سال ۹، شماره ۲.
- رضانیا شیرازی، حمید و ادیب بهروز، امیرمجتبی (۱۴۰۰). «مقایسه روش دستیابی به «علم دینی» از نگاه علامه جوادی آملی و دکتر سید حسین نصر». دوفصلنامه علمی - پژوهشی حکمت اسراء، شماره ۳۸.
- زاهد، سید سعید و کالته ساداتی، احمد (۱۳۹۱). «اسلامی‌سازی دانش از دیدگاه عطاس و فاروقی (مطالعه تطبیقی)». نشریه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، سال ۱۶.
- قبری باغستان، عباس (۱۳۹۲). «به سوی تدوین چارچوب فرانظری برای اسلامی‌سازی علوم انسانی». نشریه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، شماره ۴.
- گلشنی، مهدی (۱۳۷۷). (از علم سکولار تا علم دینی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- علم، دین و فلسفه: گفت‌وگو با دکتر مهدی گلشنی (۱۳۹۳). (تهران: کانون اندیشه جوان.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۲). (رابطه علم و دین. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۲). (کلیات علوم اسلامی. تهران: انتشارات صدرا.
- موحد ابطحی، سید محمدتقی (۱۳۹۱). «دفاعی از رویکرد تهذیب و تکمیل علوم موجود در تولید علم دینی». پژوهشنامه علم و دین، سال ۳، شماره ۱. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- موريس، زيلان (۱۳۸۸). «فلسفه اسلامی در آسيای جنوب شرقی». «نشریه جريان‌شناسی دينی معرفتی در عرصه بين‌المللی، شماره ۱.
- موسوی، سيد مهدي (۱۳۹۱). «بایسته‌های اسلامی سازی علوم انسانی از منظر سيد محمد نقیب‌العطاس». «نشریه علوم انسانی صدرا، شماره ۱.
- نادری قمی، محمد مهدي (۱۴۰۰). «علوم انسانی اسلامی از منظر علامه مصباح یزدی و عطاس (مطالعه تطبیقی)». «نشریه پژوهش‌های علم و دین، سال ۱۲، شماره ۲.
- نقیب‌العطاس، سيد محمد (۱۳۷۴ الف). اسلام و دنیوی‌گرایی (سکولاریسم). ترجمه احمد آرام، زیر نظر مهدي محقق. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران.
- نقیب‌العطاس، سيد محمد (۱۳۷۴ ب). درآمدی بر جهان‌شناسی اسلامی. زیر نظر مهدي محقق. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران.
- نقیب‌العطاس، سيد محمد (۱۳۸۶). زندگی‌نامه و خدمات علمی و فرهنگی پروفیسور سيد محمد نقیب‌العطاس. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- نقیب‌العطاس، سيد محمد (۱۳۸۰). «نظریه آموزش و پرورش در اسلام». «نشریه کیوان فرهنگی، شماره ۱۸۱.
- میرداماد، محمدباقر بن محمد (۱۳۶۷). القیسات. به اهتمام مهدي محقق. تهران: دانشگاه تهران.
- میرداماد، محمدباقر بن محمد (۱۳۸۱). الصراط المستقیم. تصحیح علی‌اوجبی. تهران: میراث مکتوب.
- میرداماد، محمدباقر بن محمد (۱۴۳۷ ق). حدوث العالم. تصحیح و تحقیق هادی رستگار مقدم گوهری. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- میرداماد، میر محمدباقر (۱۳۹۱). افق المبین. تصحیح حامد ناجی اصفهانی. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

